

1891

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆՊԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԽԹ

ՅՈՒՆՈՒՄԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ք

ՀԱՅ – ՎԵՆԵՏ

(Տես Հատոր ԽԹ. յէջ 369)

ԵՐ ինչուան հիմա առաջ բերած վաւերական յիշատակագիրներէն յայտնի եղաւ, թէ վենետիկոյ Հասարակապետութիւնն Հայոց աշխարհին մէջ իրեն յարակայ ներկայացուցիչն ունէր ըզ-Պայլն, ոչ այնչաւ իբրու քաղաքական գործող մը ընդ Հայկական պետութեան, — որովհետեւ այս վախճանաւ սովոր էր յատուկ դեսպաններ զրկել, — որքան իր հպատակացը վաճառականա-կան գործոց համար. ուստի և Պայլն կը նստէր

յԱյաս, որ կեդրոն մ'էր Հայոց տէրութեան վաճառականութեան ու համաշխարհական նաւահանգիստ. Ըսինք թէ Պայլն իր խորհրդա-կաններն ունէր, և թէ ամէն կարևոր գործ՝ անոնցմէ երեքին երկու մասին հաւանութեամբ կը սահմանուէր. Ասոնց հետ կային նաև ու-րիշ պաշտօնեայք, ինչպէս Բարապաւիք (placiarii), Վաճառատե-սուչք (mercarii), և պահապանք կալուածոց, որպիսիք էին հաս-րակապետութեան Տունն, փնդուիք, վարձաբեր շինուածք, եկեղեցի, և այլն. Այլ վաճառականաց բազմապատիկ և բազմազգի կարևոր գործոց համար՝ յառևտուրս, ի դաշնագրութիւնս, ի փոխառութիւնս,

ի կտակս, անհրաժեշտ պէտք կար նաև ուրիշ պաշտօնէի մ'ալ. և էր նօտարն, անանջրպետ անձ մը ամէն զլիսաւոր պաշտօնակալի քով, որպիսի որ էր Պայլն. և ինչպէս ի բուն հայրենիսն՝ նաև յայլ աշխարհս, նոյն ժամանակաց սովորութեանց և օրինաց համեմատ՝ եկեղեցականք էին նօտարքն, իբրու հաւատարմագոյն անձինք, և յաճախ նաև թաղպետք իսկ եկեղեցեաց: Վենետք ալ Սրբոյն Մարկոսի նուիրուած եկեղեցի մը ունէին յԱյաս. բայց հաւաստիք մը չկայ թէ անոր ժողովրդապետն նօտար ալ եղած ըլլայ. և հաւանելի ալ չերևնար. այն քիչ թուով յիշուած նօտարքն ալ յԱյաս՝ վենետկոյ եկեղեցեաց անուամբ կը կոչուին. ինչպէս Ս. Ռափայէլ եկեղեցւոյ քահանայն փրանկիսկոս Ուրսոյ (1303) ու Պետրոս (1314-5) թաղպետ Ս. Եւփիմեայ. — կը յիշուի և Յովհաննէս փէլլէկրինի քահանայ՝ նօտար, առաջին գրող կտակի յԱյաս մեռնող անձի մը. բայց որոշ չէ թէ արդեօք հօն գրուած է կտակն թէ ի վենետիկ: Իբրև վկայ նօտարի կը յիշուի Մարկոս քահանայ Չիոյ՝ Ս. Երմագորայ եկեղեցւոյ (1316), Պօղոս քահանայ եկեղեցւոյ Ս. Յակովբայ Տէլուփրիոյ (de l'Orio, 1327): — Ուրեք կը յիշուի և Պայլին մատրանայետ՝ Նիկողայոս քահանայ Ս. Եւստաթեայ (1331): Այս յիշատակուածներէն՝ միայն Պետրոս քահանայի ձեռքով յօրինուած ու կնքուած հինգ կտակք ծանօթ են՝ գրեալք յԱյաս, յամս 1314-5. ուրիշ նօտարի մ'ալ որոյ անուն չի յիշուիր ի գործսն, այլ վենետկոյ զիւանաց մէջ կը գտնուի ընդ գրուածս Յովհաննու Գամբիոյ նօտարի, և են երեսունեւորս թուով յօրինեալք ի միջոցի լոկ ութ ամսոց, ի կիսոյ օգոստոսի (1316) ցմարտ հետեւեալ տարւոյն. զոյգն՝ մանաւանդ թէ ամենադոյզն նշխար մը յոգնաթիւ ու անհամար գործոց արձանագրելոց՝ գէթ յովթսուն ամս բարգաւաճանաց Այասոյ և յաճախելոյ վենետաց ի Հայս, յորոց ոմանք ոչ միայն ի շահաստան յայնմ քաղաքի կը բնակէին, այլ նաև յայլ քաղաքս աշխարհին, որպէս ի մայրաքաղաքն Սիս, յԱտանա, և այլն. որոց և քաղաքացի (borghesi) ալ գրուած կամ եղած են, ինչպէս կ'իմանամք ի նօտարական յիշեալ գրուածոց, և յորոց զիւրին է գուշակել թէ որպիսի անակնունելի լոյս պիտի ծագեն Այասոյ նօտարագրութիւնք՝ վենետաց ընտանեկան պատմութեան և ազգաբանութեան, թող վաճառականական զիտելիքն: Ազնուական ասպետն Տէ-Սիմոնի՝ հրմուտ հետամուտ հայրենական և արևելեան յիշատակաց՝ հրատարակեց ի պատուական գիրս Արևելեան Լատին դիւանաց (Archives de l'Orient-Latin) իբր 180 գործս արձանագրեալս յԱյաս գենուացի նօտարաց ձեռքով, գրեթէ տասնուհինգ տարուան (1274-1279) միջոցին մէջ, և որ իրենց ազգայնոց կը վերաբերէին. և որովհետև վենետք՝ անոնցմէ աւելի երկար առին և բազմաթիւ բնակեցան և երթեւեկեցին ի Հայս, հաւարաւոր թուով պէտք էր որ եղած ըլլային

նաև նօտարական գործք, որոց եթէ ոչ բովանդակն՝ այլ մեծ մասն յուսալի է վենետիկոյ անսպառ գիւաններէն: Ասոնցմէ առաջ բերենք միայն՝ ինչուան հիմայ հրատարակուածներէն կամ մեր առանձին քննութեամբ ի գիւանս ծանօթ եղածներն, նկատմամբ այն ժամանակին որոյ վերայ է մեր խօսքը. վասն զի վերջին ժԶ — ժԸ դարուց նօտարական և պաշտօնական հայկական գրուածք ի վենետիկ՝ հազարաւորք են ծանօթքն, թէպէտ դեռ հրատարակուած չեն:

Այս քաղաքին մէջ վախճանելոց կտակաց մին է՝ Յովհաննու Ռուծինի (1 հօկտ. 1315) մականուանելոյ թաթարոյ (Tataro): Այս անուամբ ծանօթ է Միքայէլ օմն՝ որ ի վերջ երեքտասաներորդ դարու Հայոց Սմբատ թագաւորին զիպակ վաճառած էր, ինչպէս նաև ուրիշ շահավաճառի գործերով: Ռուծինի իր ստացուածքը կը կտակէ որդւոյն, և կտակակատար կը սահմանէ վլաս Մալիբիէրի և Բենեդիկտոս ճիրարտոյ ազնուատոհմ անձինքը. կը փափաքի թաղուիլ Այասոյ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյն մէջ, և կը յանձնէ նոյն քաղաքին նաւահանգստին մէջ գտնուած իրնաւը և ինչքը ժողովել անոնց տիրութիւն ընելով: Կը գտնուին դարձեալ ի գիւանս վենետիկոյ վաւերագրեալ կտակք Անդրէի Նանի († 1 նոյեմբ. 1315), որ նոյնպէս թաղուեցաւ ի Ս. Մարկոս Այասոյ. — Եասովինայ այրւոյ Գանիելի Միքէլի (25 յուլիս 1316), որ բաց յայլ և այլ բարերարական հրատակաց՝ կը թողու քսան դահեկան Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ յԱյաս, ուր կը բնակի, կ'ըսէ, հայ քահանայն Միքայէլ, (ubi habitat presbyter Michael Armenus). — Միքայէլի Սիենացւոյ և Սիմոնի Հռամացւոյ (25 նոյեմբ. 1315) որ թերեւս ասորի էր ազգաւ, իսկ բնակութեամբ հաստատուած յԱյաս:

Ասոնցմէ զատ՝ բազմաթիւ և հետաքննականք են, մանաւանդ վենետաց համար՝ նօտարական գործք զայլ և այլ խնդրոց, վճռոց, դաշնագրոց, զորս աւելորդ կը համարինք առ այժմ մէջ բերել, չունենալով մեր նիւթին հետ անմիջական վերաբերութիւն մը: Յիշենք միայն 1327 նոյեմբեր 15 թուականաւ գրուած դաշնագիր մը, որով հայա-նունն Հեթում (Aytonus de Oria) նաւապետ գենուացի՝ վեց խալէից և անոնց մէջ գանուող ութ նաւուց, և Պալտոյ Սիփինուայ Գենուաց գունցն երաշխաւոր կ'ըլլայ էրիցցոյ պայլի վենետաց:

Այս վերջին յիշատակ, կամաւ թէ ակամայ՝ կ'արթնցընէ ի յուշիտալաց, մանաւանդ վենետաց և Գենուացւոց, այն նախանձընդդէմ մրցանքն և արիւնհահեղ մարտք պատերազմաց, որ ի ջուրս ծովուց գրգռեցան այս երկու ժողովրդոց մէջ, և յորոց՝ յայլ և այլ ժամանակս և ի դէպս՝ բոլորովին անմասն չեղաւ նաև Այասոյ գոգն. որով՝ կարասեաց և ազգերու շահուց այն շտեմարանն՝ լայն և թոյլ գերեզման եղաւ շահախնդիր զինելոց. որք երբեմն իրենց ասպնջական բաւելկամաց և բարերարաց Հայոց դէմ ալ հինաբար վերուցին ի-

րենց ձեռքն ու զէնքը, թէպէտ և փութալով ի ստրջանս և ջանալով միւսանգամ անոնց շնորհաց արժանաւոր ըլլալ։ Այսպէս 1267 թըւին՝ Գենուաց նաւատորմիղն առաջնորդութեամբ Լուքէթթոյ կրիմալտոյի՝ աւարելով կողոպտեցին ի Կոստիկոս, որ Հայոց ամրագոյն նաւահանգիստն էր և յետ Այսսոյ երկրորդ շահաստան, վաճառաբարձ նաւ մը, որոյ վրայ շատ վաճառականք՝ նաև ի Հայոց, բռնցուցեր էին իրենց ապրանքը, և յետոյ ստիպուեցան (1274) անոնց եղած փնասը պարմանել, հատուցանելով իբր 22800 բիզանդ սառակին—Հայ, ինչպէս կը ցուցնէ Գենուայի դիւանաց մէջ գտնուած նստարական մուրհակ մը։ Բայց ամենէն աւելի հռչակաւոր և վենետաց համար աղիտագոյնն եղաւ Այսսոյ ջուրց մէջ տրուած նաւամարտը, յամի 1293, զոր այսպէս կը համառօտէ տարէգիրն Հեթում պատմիչ. « խալէքն ճնփիզացն կռվեյան յԱյաս, ընդ երեսունուերկու խալէ և ընդ դարեթի վենեցիանացն, և շահեցան ճնփէզքն քսանևչորս խալէ », առաջնորդութեամբ Սրինուայ Նիկողայոսի։ Ինչպէս ծանօթ է, Լիկուրիացւոց այս յաղթանակն, նոյնպէս և վենետաց վրիժական պատերազմունքն յայլ և այլ ծովս, և նոյն իսկ յԱյաս՝ իրենց ձախողութենէն գրեթէ անմիջապէս ետքը. վասն զի սկսան մէկէն յարձակիլ հինաբար վաճառաբարձ նաւուց վրայ, ու վերը յիշուած Կոստիկոսի դիմաց կողոպտեցին հարուստ նաւ մը մարսիլիացի վաճառականաց. ուրիշ նաւու մը վրայ ալ յարձակեցան խալէք՝ Պոմիլի Մարկոսի առաջնորդութեամբ։ Այս անիրաւութեան դէմ բողոքեցին զրկուող մարսիլիացի վաճառականք, և ամենէն աւելի Պետրոս Քադրըլէնկ ոմն (1295 մայիս), որ նաւով յԱյսսոյ պիտի երթար ի Ռումանիա. և կ'ըսէր թէ 700 տուրքման ոսկւոյ փնաս կըրած ըլլայ. խօսքին ստուգութեանը վկայեցին նաև բիզանդ վաճառականք յատենի իրենց Յովհաննէս Պորտի գունցին (1296, սեպտ. 2)։ Այս դիպաց կ'ականարկէ անշուշտ վենետիկոյ հասարակապետութեան վճիռ մը, տուեալ ի 22 ապրիլի 1295։

Ասոնց և Մարսիլիացւոց մէջ յուզուած խնդիրն և վէճ երկար տարիներ քշեց (1302). վասն զի վենետք ալ իրենց պահանջքն ունէին ի Մարսիլիացւոց, ինչպէս կը գրէր (1303, նոյեմբ. 18) Մարկոս ոմն Սիպոդ՝ առ դուքսն իւրեանց՝ այս խնդրոց և պահանջից համար։ Դուքսն արդէն երկու տարի յառաջ (1300) կանխեր զրեր էր խոստանալով զխաւոր զրկելոյն՝ Թովմայի Բիգարտոյ կրած փնասը հատուցանել։ Երբ այս խնդիրք կը յուզէին, վենետք և Գենուացիք՝ երկու ժողովուրդք ծովատեարք՝ չէին դադրեր ի խռովելոյ զալիս, և անոնցմէ աւելի՝ խաղաղասէր վաճառականքը. վենետք ջրէն ի ցամաք յարձրկելով՝ կարծեցին յաջողագոյն հարուածով տկարացընել իրենց հակառակորդը, քանդելով ցրուելով անոնց սեղանաւորաց ու վաճառականաց յԱյաս քաղաքի ունեցած տրապիզքը (1297), ա-

առջնորդութեամբ Մորիզինոյ թէոփիլեայ: Նոյն ատեն և Գենուացիք ալ՝ ինչ որ չէին կարող գործել յԱյաս, ի սահմանս կիպրացւոց՝ առնոց դաշնակցաց կը գործէին յեղուզակարար. այն պատճառաւ Միքայէլ թաթարոյ կը բողոքէ առ թագաւորն ուրիշ (1298): Քանի մը տարի ետք կը յաջողէին փերսիվալ զօրավար առաջնորդին ձեռքով Այասայ մօտ, ի կաւոյ կորքասոյ, գերել վենետիկեան խալէ մը. և որովհետեւ այն միջոցին իրարու հետ հաշտուա՞յ կը համարուէին երկու հասարակապետութիւնք, վենետաց ի կիպրոս նստող Պայլն բողոքեց առ երեսփոխան Գենուաց որ ի կղզւոյն. և տեսնելով որ փոյթը չէ և արժէք մը չուզեր տալ իր բողոքին, գրեց առ դուքսն, ծանուցանելով եղածը (1303, մարտ):

Նոյն ժամանակներն ալ աւելի կարեւորագոյն խնդիր մը ծագեցաւ ոչ լոկ օտարաց՝ այլ և Հայոց ընդ վենետոս: Ստուգիւ չենք կրնար ըսել թէ ինչ պատճառաւ վենետաց երկու խալէք՝ նաւապետելով Անդրէի Սանժետոյ և Պաւլոսի Մորիզինոյ, յարձակեցան Այասայ ցամաքային բերդին վրայ, ու արքունականաց հետ կողոպտեցին նաև առանձնականաց ինչքը, զՀայոց և զօտարաց, ընդ որս և զգունցին Բիզացւոց: Անոր բողոքանաց վրայ առ թագաւորն Հայոց, փերմարինոյ Յովհաննէս Պայլն փութաց ի ստիպելոյ արքային և լիկոս և կալոթեն նաւապետաց Այասայ՝ հատուցանել առ թորոս դուքս (փոխաւորդ) Գունդստապլին, ի փոխարէն վնասուց գունցին՝ 1214 դրամ նոր հայկական:

Բնականաբար այս հատուցմամբ քաջալերուած ուրիշ զրկեալք ալ իրենց բողոքոյ ձայնը բարձրացուցին, իւրաքանչիւր ոք նշանակելով իր վնասը, և արքունի ատենին ձեռքով արդարութիւն և իրաւունք պահանջելով: Ատեանն ալ աւելցուց արքունական վնասը՝ զինուց և կազմածոց ի բերդին, և ներկայացրնելով (1309) առ Պայլն և առ խորհրդականս նորա, հատուցումը ընդունեցաւ, ինչպէս մանրամասն կը նշանակուի¹, երեսուն հազարէն աւելի գումար մը նոր դրամոց. ուստի և Աւագ Պարոնն, որ թուի թէ ինքն Հեթում թագաւորահայրն էր, (որովհետեւ ստորագրութիւն չկայ, այլ միայն ի փռանկ լեզու Nous le gran Seigneur), իր և թագաւորին կողմէն անդորրագիր տուաւ²:

Երբ աստ վենետաց պարտքերը կը վճարուէին, յարեմուտս իրենց մայրաքաղաքին մէջ Պետրոս Քաթըրլէնկ զրկուած մարսիլիացի վաճառականաց պահանջից հատուցման խնդիրը կը յարուցանէր. և ուզած ու ենթադրած իրաւանց չհանդիպելով, շատ տարի անցնե-

1. Langlois, Cartulaire, յ'էջ 170.

2. ԱՅդ յ'էջ 169.

լէն ետքը (1332, մայիս 12) նորէն խնդիրը ներկայացուց, ուղելով առանց դատի՝ յատենի դքսին աւարտել գործը: Պետութեան յանձնարարութեամբ քննութեան առաւ զայն սնդիկոսն Պենգա (1327, յունիս), ու անընդունելի և մերժելի ցըցուց զխնդիրն, մանաւանդ այն պատճառաւ որ յառաջնումն ուազին Մարտիրոսացուոց իրաւունքը պահանջած ատեն, իրենին խօսքը չէր ըրած: Սակայն ասով ալ բողոքողը չդադրեցաւ. ու գրեթէ վրան տասն տարի անցնելէն ետքը (1331-2) կրկին յուզուած է այս յամառեալ խնդիրը, և վերջապէս աւարտած, անդորրագիր տալով Թովայինոյ Գրնդանոյ փիաչենցացւոյ և իրեն հետ նաև Գաթրլէնկի, յետ գրեթէ քառասուն տարւոյ ի ծագմանէ խնդրոյն: Այն ժամանակաց մէջ ալ երբեմն այսպէս կը յերկարածգէին դատք և իրաւունք. և բարեբաղդք համարելու են որք Պետրոսի նման յերկարակեացք՝ յաջողին հասանել իրենց խնդրոյն, և արդարութիւնը կատարուած տեսնել:

Սոյն 1332 տարւոյն մէջ հանդիպած է դարձեալ յամառ հակառակութեան դէպք մը Գենուաց ընդ վենետաց ի ջուրս Այասայ, յարձակմամբ առաջնոցն նաւու մը վրայ որ այն նաւահանգստէն կ'երթար ի Կիպրոս:

Զարմանալի և հակառակընդդէմ զուգադիպութեամբ՝ այն միջոցին ու օրերուն՝ յատենիս վենետաց ալ խնդիր կ'ըլլար իրենց պահանջանաց համար և հարստահարութեանց, զոր ի Հայոց կը կրէին կամ կրել կը կարծէին, և զոր ըստ ժամանակին և կարգի պիտի ջանանք հետազօտել: Գառնանք հիմայ այս երկու ազգաց իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան, ուր թողուցինք ի սկզբան բանիցս. մէջ բերելով մեր թագաւորաց առաջին դաշնագիրերը զոր կնքեցին վենետիկոյ դքսերուն հետ, անոնց ազատ կամ գրեթէ ազատ վաճառակաւնութեան յամենայն սահմանս երկրին Հայոց. ուր՝ ինչպէս քիչ յառաջ յիշատակուած նօտարական գրուածներէն ալ տեսանք, ոչ սակաւ վենետք չէ թէ միայն վաճառականութեան, այլ նաև բնակութեան տուներ հաստատած էին, և շատերն նաև քաղաքացին գրուած Սոյ, Ատանայ, Այասոյ, և հօն մեռած և թաղուած ի Ս. Մարկոս Այասոյ կամ յայլ քաղաքս, և իրենց ժառանգները թողած. կային ուրիշներ ալ որ կը պարապէին յարուեստս, ի հիւսուած և յօստայնակութիւն ցփսեաց և դիպակաց, ի հիւպնութիւն, ի դարբնութիւն, ի վաճառ գինւոյ և այլոց պարենից, և այլն:

Շարունակելի